

УДК 340.15(474.5):348.1/7

М.В. Крумаленко

ПРАВОВИЙ СТАТУС КАТОЛИЦЬКОЇ РЕЛІГІЙНОЇ ГРУПИ НАСЕЛЕННЯ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО

Католицькі інституції існували на українських землях задовго до їх інкорпорації до Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ). Так, у 1321 р. було засноване перше католицьке єпископство на території України з центром у Києві. В основному тут діяли бенедиктинські монахи, як правило, ірландці за походженням. Зокрема, першим київським єпископом став Генрік (1321–1350). Єпископство займало територію Східної та Південної України, включаючи узбережжя Чорного моря і частину сучасних Білорусі та Росії (територію Київського та Чернігівського князівств та приєднаних у половецьких війнах південних земель). А ще з 20-х рр. XIII ст. існував домініканський монастир св. Катерини у Чернігові [1].

Після захоплення Галичини Польським королівством у середині XIV ст. у 1359 р. було засновано першу латинську діоцезію у Львові, але перший єпископ Тома до неї так і не прибув. У 1367 р. засновано діоцезію в Галичі; у 1375 р. буллою Папи Григорія XI “*Debitum pastoralis officii*” її було перетворено на митрополію, а в 1412 р. її центр перенесли до Львова. Першим митрополитом у Галичі був архієпископ Матвій (1375–1380), німець, який знав руську мову. Протягом 1412–1440 рр. було створено діоцезії у Луцьку, Холмі, Володимирі-Волинському та у Кам’янець-Подільському. Водночас започатковується процес переведення на латинський обряд українського населення, насамперед заможних прошарків та аристократії.

У 1388 р., після укладення Кревської унії, була створена Віленська католицька єпархія (на той час найбільша в Європі), главою якої був поставлений Андрій Ястрембець (1388 – 1398). На перших порах більшість священників приїжджали з Польщі, рідше з Чехії або Германії, але поступово збільшується кількість і місцевих священників, які отримали освіту в Кракові. У 1460 р. ускладнився процес обрання нового єпископа, оскільки князь отримав право номінувати їх, після чого відбувався процес обрання в єпархіальному капітулі, а потім – затвердження Римським Папою. Таким чином, процес вступу на посаду й отримання повноважень в єпархії затягувався іноді до року. Якщо перші призначені єпископи мали вищу церковну освіту, були ченцями або навіть ректорами університетів, то на початку XVI ст. на кафедри були призначені молоді нащадки знаті (Миколай Радзівіл в 1515 р. був призначений єпископом Жемайтським, незаконний син короля Сигізмунда I Юанн у 1519 р. – єпископом Вільни, хоча йому ще не було і 30 років). Викликали також нарікання і призначення на литовські єпархії польських єпископів.

До 1430 р. у Віленській єпархії було побудовано 27 церков, за наступні 125 років (до 1555 р.) ще 232 католицькі храми, що в цілому, зважаючи на масштаби країни, – не так вже й багато. Т. Трайдос наводить хронологію побудови

католицьких храмів на Поділлі: протягом середини – другої половини XVI ст. було засновано та побудовано всього п'ять храмів [2]. На першому етапі основна ініціатива із спорудження храмів належала державі, спорудження тільки трьох церков було спонсовано шляхтою, згодом роль шляхти значно посилилася: до 1555 р. вона побудувала ще 160 храмів, майже 70% від побудованого. Церковна ієрархія була малоактивною в церковному будівництві: за рахунок єпископів і багатого духівництва було споруджено тільки 11 храмів. Фундатор церкви мав право призначення парафіяльного священика, чим активно користувався, і тільки з початку XVI ст. князь починає в більшості випадків передавати право призначення настоятеля місцевому єпископу (шляхта від своїх прав відмовлятися не збиралася).

Макарій (Булгаков) зазначає, що католицькі єпархії були утворені в Києві (1350), Вільні (1388), Луцьку (1428), але чисельність парафіян залишалася невеликою [3]. Взагалі процес покатоличення навіть етнічного литовського населення був украй неспішним. Так, В. І. Пічета зазначав, що навіть боярство, незважаючи на принадні обіцянки, пов'язані з унією, хрестилось неохоче [4].

Субсидування католицьких парафій не було обов'язком, а лише привілеєм фундатора, тому окремі приходи одержували нечувані суми, тоді як інші ледве жевріли.

Монастирі не набули достатнього поширення у ВКЛ, до початку Реформації їх налічувалося всього 26 (із них приблизно половина – на території етнічної Литви). Зберігся привілей Владислава-Ягелла 1390 р. домініканському монастирю у селищі Городниця-на-Судівниці поблизу Луцька. Мешканці села звільнялись від усіх державних повинностей на користь монастиря [40], а у 1393 р. князь Вітовт подарував домініканському ордену млин та ставок у Луцьку [5].

Як і по всій Європі, монастирі та їх громади розглядалися як конкуренти парафіяльних церков. Зважаючи на це, Віленській єпархіяльний синод 1528 р. заборонив віруючим-католикам відвідувати монастирські церкви в неділю та на великі свята.

Актуальним для католицького духовенства було питання мови. Священик, який не володів місцевою мовою, був зобов'язаний наймати вікарія, який міг би вільно звертатися до пастви зрозумілою для неї мовою. Певною мірою щодо цього католицька церква зазнала впливу Реформації.

Католицька релігійна група у ВКЛ не була станом однорідною: існували стани католицького духовенства, панів та шляхти, селянства, міщан. Правовий статус католицького духовенства у ВКЛ визначався, передусім, канонічним правом. Єпископи литовських єпархій призначались Римським Папою і, у свою чергу, рукопокладали священиків нижчого рангу. Перші литовські князі багато зробили для того, щоб укріпити статус та майнове становище католицького духовенства (але при цьому католицькі структури були запроваджені не замість православних, а поруч з ними, що свідчило про тверезий політичний розрахунок та розуміння великими князями реалій місцевого життя). Все ж таки кількість католицьких парафій та монастирів у ВКЛ була суттєво нижчою, ніж відповідних православних інституцій. Так, С. Герберштейн писав, що “хоча

Литва і додержується римського закону, але в ній видно руських храмів більше, ніж римських” [6].

Н.М. Яковенко наводить такі цифри: по селах на середину XVI ст. пропорція православних та католицьких храмів виглядала як 15:1, однак православні храми, зважаючи на немаєтність своїх прихожан, безумовно, поступалися католицьким [7], передусім через преференційну політику держави, яка не тільки щедро фінансувала католицьку церкву, але й допускала її до політики. Правовою підставою для втручання в державні справи була видана у 1302 р. булла Папи Боніфация VIII “Unam Sanctam” (“Єдину Святу”), в якій була викладена теорія “двох мечів”, згідно з якою влада держава походить від церкви, якій, у свою чергу, вручив владу (“мечі”) сам Христос. І хоча католицизм у ВКЛ завжди мав пом’якшені в порівнянні із Західною Європою форми, католицькі ієрархи допускалися до участі у сеймах, до прийняття політичних рішень великими князями.

Формування правового статусу світського католицького населення ВКЛ бере початок із Віленського привілею Владислава II Ягелла від 20 лютого 1387 р. [8, док. № 2], який надавав суттєві переваги католикам. Сутність переваг, що надавалися католикам, полягала в такому. Феодали, які прийняли католицьку віру, отримували право володіти, тримати, користуватися, продавати, відчужувати, обмінювати, надавати, дарувати за своїм бажанням замки, волості, села та будинки і будь-яке інше майно. Це право прирівнювало литовських та польських феодалів, але, слід зазначити, лише певною мірою. Особливістю феодальних відносин у ВКЛ було верховенство великого князя у земельних питаннях. Литовська шляхта була зобов’язана земською службою князеві, незалежно від виду феодального володіння, і вільно розпоряджатися землею не могла.

Феодали-католики отримали право вільно видавати заміж своїх дочок та інших родичок за католицьким обрядом. Вдова-шляхтянка залишалася володаркою маєтку померлого чоловіка доти, поки вдруге не одружиться. Це теж прирівнювало жінок у ВКЛ до статусу польських жінок. Католицька шляхта звільнялася від повинностей, за винятком замкової (будівництво або ремонт замків). Разом із тим за шляхтою залишався військовий обов’язок, а для переслідування противника залучалася кожна особа чоловічої статі, яка здатна була носити зброю. За приписами привілею, відхід від католицької віри карався скасуванням вказаних переваг та привілеїв.

У 1400 р. Владислав II Ягелло видав ще один, одноосібний привілей (він згадується в заголовку акта Городельської унії), яким позбавив православних підданих шляхетства і всіх його атрибутів. Герби, служба та шляхетська гідність зберігалися лише за католиками [9]. Найголовніше було те, що ці привілеї розглядалися навіть з позицій того часу як одноосібний акт правителя, не були підтверджені сеймом і тому не потрапили до зводу законів об’єднаної польсько-литовської держави – *Volumina legum* [10].

Привілейовані щодо католиків та дискримінаційні щодо православних норми були закріплені в акті Городельської унії від 2 грудня 1413 р. [11, док. № 3], який підтвердив попередні привілеї Ягелла і, крім того, припинив

православним феодалам доступ до посад воєводи та каштеляна та до Пани-Ради. Коротко сутність акта Городельської унії щодо статусу православних та католиків полягала в такому. Привілеї, пожалування та герби поширювалися тільки на панів та шляхту католицького віросповідання. Пани та шляхта-католики мали право володіти, продавати, міняти, відчужувати, дарувати та на свою власність обертати пожалування, на які вони отримали князівські грамоти (ст.ст. 4-5), але відчуження, дарування або обмін пожалуваннями відбувалися лише за згодою князя. Спадкування, придане та віно для заміжніх панянок та шляхтянок регулюються за законами та звичаями Польського королівства. Панянки та шляхтянки мають право одружуватися тільки з католиками. Разом із тим пани зобов'язані були будувати та ремонтувати фортеці і сплачувати податки за старовинними звичаями. Пани та шляхта зобов'язані були бути вірними королю Владиславу II Ягелло та великому князеві Олександрові-Вітовту під страхом втрати пожалувань та привілеїв. До державних урядів (на державну службу) та до Пани-Ради допускаються лише шляхтичі та пани-католики. У ВКЛ вводилися нові, раніше невідомі посади воєвод та каштелянів, які мали обійматися виключно католиками.

Слід підкреслити, що аналіз тексту документа дає підставу стверджувати, що Городельська унія стояла на охороні прав католиків без розрізнення національності, вона поділяла знать не за національною, а за конфесійною ознакою. Як справедливо зазначили російські історики Д.М. Александров та Д.М. Володихін, “весь дух Городельської унії – антиправославний та, хотілось би додати, антиязичницький. Але зовсім не антируський” [12]. Це твердження суперечить думці М. С. Грушевського, який вважав Креську унію та пов'язані з нею привілеї першим розломом між руськими та литовськими елементами, в основі якого лежав принцип привілейованості католиків і нерівноправності католиків і православних, або, що було майже тим самим, нерівноправності народностей – Литви та Русі [13].

Традиційно Віленський привілей 1387 р. та акт Городельської унії прийнято розглядати як юридичну перемогу католицизму над православ'ям. Між тим в етнорелігійному, а не суто релігійному, ракурсі ці акти виглядають дещо по-іншому. Креська унія, як було вище зазначено, для Ягайла виступала як можливість збереження самостійної держави в оточенні явних та потенційних супротивників. Але державність не може існувати та розвиватися без відповідного їй державного апарату та армії. У правителів ВКЛ був вибір: рекрутувати чиновників та військовослужбовців (зрозуміло, католиків) із Польщі або підготувати їх самим. Ось чому в обох привілеях робився акцент на зайнятті державних посад лише тими литовськими підданими, які приймуть католицизм, про що й писав М. С. Грушевський [14].

Особливо гнучкою і рішучою була релігійна політика першого великого литовського князя-католика Вітовта. Як справедливо відзначив Т. Трайдос, “прагматизм Вітовта не був еkleктичною відсутністю концепції; він постійно підтримував католицизм на територіях, де був шанс підтримки, і в той самий час толерантно чекав там, де цього шансу не бачив” [15].

Намагання укріпити позиції католицизму традиційно пов'язують також з наданням магдебурзького права українським та білоруським містам виключно за колом осіб. М. С. Грушевський зазначав, що воно призначалося не стільки для русинів, скільки для “протегованих зайдів, передовсім німців і поляків” [16], бо по руських містах ці протеговані елементи були в меншості. Саме цим М. С. Грушевський пояснює, що навіть коли православні й допускались до місцевих урядів, вони могли претендувати тільки на половину посад, незважаючи на те, що за чисельністю православні міщани абсолютно переважали католиків. Вочевидь, пояснення тому лежить не тільки в релігійній площині, але й у характері самого уявлення середньовічного суспільства про представницьку владу. Поняття індивідуальних прав та свобод за часів середньовіччя не існувало: їх заміщало поняття корпоративних привілеїв. Отже, і православні й католики розглядалися литовським законодавцем як одна громада без урахування її чисельності і привілеї надавалися саме громаді, а не її окремим членам. Саме тому посади в міських урядах поділялися між православними та католиками порівну, незважаючи на реальну чисельність тих та інших у місті.

Слід відзначити, що ситуація на західноукраїнських землях, які перебували у складі Польської Корони, суттєво відрізнялася в гірший бік. Православні міщани тут взагалі не допускалися до міських урядів, подекуди й до цехів та торгівлі, до набуття нерухомості в межах міста, їхні діти не допускалися до шкіл. Православні не мали права складати присягу в суді, що суттєво обмежувало їхні можливості для ефективного судового захисту [17].

Отже, можна дійти висновку, що католицька спільнота у ВКЛ формувалася виключно за релігійним, а не етнічним критерієм, але при цьому серед католиків переважали литовці, поляки, німці. Литовський законодавець, керуючись інтересами, передусім, формування власної політичної та управлінської еліти, всіяко підтримував католицьку релігію, що виявилось у наданні привілеїв всім верствам населення, яке приймало католицизм, ініціативі у створенні парафій та діоцезій католицької церкви, фінансовій участі у спорудженні храмів.

Література

1. Бычкова М. Е. Русское княжество и Великое княжество Литовское с конца XV в. до 1569 г.: опыт сравнительно-исторического изучения политического строя / М. Е. Бычкова. – М., 1996. – С. 37.
2. Traidosz T. Parafie katolickie na sredniowiecznym Podole / T. Traidosz // Україна в Центрально-Східній Європі. – К. : Ін-т історії НАН України, 2003. – Вип. 3. – С. 106.
3. Макарий (Булгаков), митрополит Московский. История Русской Церкви. Кн. 5. Период разделения русской церкви на две митрополии. История Западнорусской, или Литовской митрополии (1458 – 1596). – М. : Изд-во Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1996. – С. 22.
4. Пичета В. Литовско-польские унии и отношение к ним литовско-русской шляхты / В. Пичета // Белоруссия и Литва XV – XVI вв. (Исследования по истории социально-экономического, политического и культурного развития). – М. : Изд-во АН СССР, 1961. – С. 527.
5. Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватикану та унії (X – початок XVII ст.) : зб. док. і матеріалів. – К. : Наук. думка, 1988. – С. 40.

6. Там само. – С. 44-45.
7. Герберштейн С. Записки о московских делах / С. Герберштейн // Россия XVI в. Воспоминания иностранцев / пер. с англ. Н. Белозерской, Ю. Готье ; пер. с нем. И. Анонимова, И. Полосина. – Смоленск : Русич, 2003. – С. 185.
8. Яковенко Н. Нарис історії України: 3 найдавніших часів до кінця XVIII ст. / Н. Яковенко. – К. : Генеза, 1997. – С. 69.
9. Унія в документах : сборник / сост. В. А. Теплова, З. И. Зуева. – Минск : Лучи Софии, 1997. – С. 64-68.
10. Беднов В. А. Православная Церковь в Польше и Литве (по Volumina Legum) / В. А. Беднов. – Минск : Лучи Софии, 2002. – 432 с.
11. Унія в документах : сборник / сост. В. А. Теплова, З. И. Зуева. – Минск : Лучи Софии, 1997. – С. 68-71.
12. Александров Д. Н. Борьба за Полоцк между Литвой и Русью в XII – XVI веках / Д. Н. Александров, Д. М. Володихин ; отв. ред. акад. В. Л. Янин. – М. : Аванта+, 1994. – С. 60.
13. Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / М. Грушевський. – К. : Наук. думка, 1993. – Т. 4 : XIV – XVI віки – відносини політичні. – С. 181.
14. Там само. – С. 181.
15. Trajdos T. Kosciol katolicki na ziemiach ruskich Korony i Litwy za panowania Wladyslawa III Jagielly (1386–1434) / T. Trajdos. – Warszawa, 1983. – Т. 1. – S. 37.
16. Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський. – К. : Наук. думка, 1994. – Т. 5 : Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV – XVII віків. – С. 238.
17. Музиченко П. П. Історія держави і права України : підручник / П. П. Музиченко. – 6-е вид. – К. : Знання, 2007. – С. 79.

Анотація

Крумаленко М.В. Правовий статус католицької релігійної групи населення на українських землях Великого князівства Литовського. – Стаття.

У статті розглядається питання поширення католицької віри на українських землях Великого князівства Литовського. Аналізуються причини утисків православної спільноти. Характеризується правовий статус католицької релігійної групи, її роль у розвитку державно-правових інституцій Великого князівства Литовського. Робиться висновок, що католицька спільнота у ВКЛ формувалася виключно за релігійним, а не етнічним критерієм.

Ключові слова: правовий статус, Велике князівство Литовське, православна спільнота, католицька релігійна група, католики, православні.

Summary

Krumalenko M.V. Legal Status of the Catholic Religious Group of the Population on Ukrainian Territories of the Grand Duchy of Lithuania. – Article.

In the article the question of distribution of catholic faith is examined on Ukrainian territories of the Grand Duchy of Lithuania. Reasons of oppressions of orthodox community are analyzed. Legal status of catholic religious group is characterized, its role in development of state and legal institutions of Large Duchy of Lithuanian. Drawn a conclusion, that a catholic community in Large Duchy of Lithuanian was formed exceptionally after a religious, but not ethnic criterion.

Key words: legal status, Large Duchy of Lithuanian, orthodox community, catholic religious group, catholics, orthodoxs.